

DĖL KAI KURIŲ LEKSINIŲ TARMYBIŲ LITERATŪRINĖS FORMOS

J. KLIMAVIČIUS

Leksinių tarmybių literatūrinės formos nustatymas kartais gali būti problematiškas. Kai kuriais atvejais fonetinių tarmės dėsnių žinojimo gali nepakakti, nes, jais remiantis, įmanomas dvejopas ar trejopas atstatymas. Tada į pagalbą ateina žodžio geografija ir etimologija. Mėginsime tai pailiustruoti vienu kitu ryškesniu pavyzdžiu.

Rytų dzūkų plote vartojamas valgio – grūstos bulvių košės – pavadinimas, turintis šiuos tarminius variantus: *ciulciėnė* Lkm (Gmž)¹, Dglš, Vdš, Ml, Dkšt; *ciulciėnis* Švnč, Prng, Ml; *cilciėnė* Tvr, Dsn, Ml; *cilciėnis* Tvr, Ad, Dglš, Plš, Švnč²; *ciunciėlius* Prng; *cinciėlius* Dkšt, Rš, Dglš; *cinciėlis* Dglš.

Kaip reiktų visus šiuos variantus transponuoti į literatūrinę kalbą?

„Lietuvių kalbos žodyno“ II tome (Vilnius, 1947) antraštiniais žodžiais išskelti *cilciėnė* Tvr, *cilciėnis* (< *tiltienis*?) Dglš, *cinciėlius* Rš, Dkšt, *cinciėlis* Dglš ir *čilčiėnis* Švnč, Plš, *čiulčiėnis* Prng, Švnč, *čiulčiėnė* Lkm (Gmž), Dglš. „Lietuvių kalbos žodyno“ kartotekoje dar randame *tiltiėnė* Dsn (K. Būg), Ml, Švnč ir *tiltiėnis* J. Balč (atstatyta iš *cilciėnis* OG67 ir OG365). Taigi, turime trejopą transponavimą: $c \sim c$, $c \sim \check{c}$ ir $c \sim t$ ³. Toks trilypumas negalimas.

Pirmiausia, neįmanomas trečiasis variantas ($c \sim t$). Taip būtų galima atstatyti iš Tvr, Ml, Švnč, bet toks atstatymas negalimas tame plote (Dglš, Plš, Dkšt, Rš, Vdš, Lkm, Prng), kur nėra vadinamojo antrojo dzūkavimo ($c < t$)⁴. Taigi, žodžio geografija rodo, kad formos *tiltiėnė*, *tiltiėnis* negalimos.

Žymiai sudėtingesnis klausimas, ar galima šiuo atveju dzūkų $c \sim \check{c}$, ar reikia palikti *c*. Kartu turime nustatyti, kaip santykiauja variantai *ciulciėnė* ir *cilciėnė*,

¹ Straipsnyje vartojamos „Lietuvių kalbos žodyno“ santrumpos.

² „Lietuvių kalbos žodyno“ kartotekoje yra vienas *cilciėnio* lapelis iš Marcinkonių. Per klaidą šis žodis (~ *čilčiėnis*) iš minėtos vietovės yra patekęs ir į II tomą. Tai negalimas daiktas. Viena, šio žodžio neturi kiti vakarų dzūkai, kurie vartoja *grūdžiėlius* ~ *grūdiėlius* „grūsta bulvių košė (kartais su kanapėmis arba su aguonomis)“ Mrc (Zervynos), Vrn, Knv, Dv, Lš, Lzd, Lp, Nč, Rod, Pls. Antra, vakarų dzūkams nebūdingas ir kitas sakinyje pavartotas žodis *ciulė* ~ *čiulė*, kurio plotas sutampa su mūsų nagrinėjamo rytų dzūkų valgio pavadinimo plotu.

³ Net tų pačių autorių vienais atvejais atstatyta vienaip, kitais – kitaip. Pvz., K. Būgos: *tiltiėnė* Dsn ir *čiulčiėnė* Lkm (Gmž), J. Balčikonio: *cilciėnis* Tvr ir *tiltiėnis* Tvr (OG67 ir OG365).

⁴ Dėl to *cilciėnis* (< *tiltienis*?) Dglš („Lietuvių kalbos žodynas“, II) yra be pagrindo keliamas klausimas.

katras jų yra pagrindinis. Visų šio žodžio variantų susiejimas su kitais giminiškais žodžiais etimologiškai (semantiškai ir fonetiškai) duoda atsakymą į abu klausimus ir rodo, kad pagrindine forma galima atstatyti *čiulčienė*.

Šios formos šaknį *čiul-* randame daugelyje semantiškai tapačių arba labai artimų žodžių, kurie vartojami literatūrinėje kalboje ir kitose (ne dzūkų) tarmėse. Pvz.:

a) *čiūloti* „trinti“: *Suskrendusius autus čiūloti, kad būtų minkšti* J. Pačiūlok *biškį tą koją, taip neskaudės* Grg;

b) su formantu *-k-*: *čiulkė*: *Valgis iš sugrūstų kanapių, duonos ir obalių vadinas čiulkė* J; *čiulkis* „čiulkinys“ Rt; *čiulkinys* „grūsta košė (dažniausiai bulvių, kartais mišri – su kanapėmis, žirniais, taip pat kruopų, avižinių miltų)“ Trk, Šlv, Vl, Šk, Vlkv, Kps, Smn, Vp, Msn, Dkk, Ds, Kp, Lnk; „gumulas, gniužulas“: *Tu dirbk čiulkinius, o aš kočiosiu blynus* Jd. *Kuodelį man suvėlė į čiulkinį – nė paverpt negalima* Erž; *čiulkinį grūsti* prk. „lakstyti aukštyn žemyn (apie uodų zūjimą); šokti“ Krš, Krkl, Škn, Km; *čiulkynė* „valgis iš sugrūstų kanapių, duonos ir žirnių; čiulkinys“ Krš, Krkl; *čiulkinė* „grūsta bulvių košė“ Glv; *čiulkinas* „gromulys, gniužulas“ Rs; prk. „smulkus vabzdelis, mašalas“ Sv; *čiulkinis* „čiulškis“ Vks; *čiulškis* „toks arklių susirgimas, kai už dantų susirenka akuotų, kurie graužia ir neleidžia ēsti“ End; *čiulku* interj. „mušimui, minkymui, gramdymui nusakyti“: *Senutė svies tą čiulku čiulku mušė rš; čiulkti* „grūsti, trinti“: *Uodai vakarais čiulkinę čiulkia* Glv. *Tai tau neimt pirštinių, dabar turi čiulkinį čiulkt* (=trinti rankas) Šk.

Visuose šiuose žodžiuose šaknis *čiul-* rodo grūdimo, trynimo reikšmę. Šią šaknį randame dar keliuose rytų dzūkų žodžiuose:

a) su formantu *-č-*: *čiulcis* ~ *čiulčis* „čiulčienė“ Prng, Tvr; *čiulcinys* ~ *čiulčinys* „čiulčienė“ Tvr, Dkšt, Švnč;

b) be formantų: *čiulė* ~ *čiulė* „tešlos, košės ar sniego gniūžtė“ Tvr, Dsn, Dglš, Vdš, Prng, Plš, Švnč, Ml; *čiulėti* ~ *čiulėti* „gniauzyti, vatuloti, kramtyti“ Dglš, Rš, Švnč: *Su čiulėk čiulė košės i valgyk* Ck.

Galima dar pridurti, kad ir „Lietuvių kalbos žodyno“ II tome šių rytų dzūkų žodžių formos pateikiamos su atstatytu č: *čiulčis, čiulė, čiulėti* (*čiulcinys* ~ *čiulčinys* žinomas tik iš kartotekos papildymų).

Kai kurie šaknies *čiul-* žodžiai turi ir čiulpimo, žindimo reikšmę, pvz.: *čiulčė* (*čiulėlė, čiuliukas, čiuliūtė*) „žindukas“, *čiulėnti*, „čiulpti“, *čiulkti* „žįsti“: *Čiulkia čiulka lyg avinas cacoką* Šk. Su determinantais *-m-*, *-n-* ir *-p-* beveik tik ši reikšmė ir tepažįstama, pvz.: *čiulmikas* „žindukas“, *čiulmyti* „čiulpti, žįsti“, *čiulnėnti* „čiulpti“, *čiulpti* ir kt. Abi reikšmės yra susijusios, bet pirminė yra grūdimo, trynimo reikšmė. Tai netiesiogiai galėtų paliudyti pora faktų. Pirma, yra šios šaknies žodžių, kurie turi abi reikšmes, pvz., *čiulkė* „grūsta košė“ ir „pypkė“, *čiulkinys* „grūsta košė“ ir „žindukas“, bet antroji yra išvestinė, siauresnė, blankesnė. Antra, ir pats žodis *grūsti* turi išvestinę reikšmę „čiulpti, žįsti“, pvz.: *Avukai avį ka grūda, ka grūda* Plv. *Veršis kai kumelys, visai karvę pargrūs* Plv.⁵

Semantiškai žodį *čiulčienė* galime gretinti su kitais grūstų valgių pavadinimais, pvz.: *grūsllys, grūstiėnė, kruštiėnė, kriušinys* ir kt.

⁵ „Lietuvių kalbos žodyno“ III tome ši reikšmė neatspindėta dėl kartotekos medžiagos siaurumo – tėra vienas sakiny: *Veršiukas grūdžia grūdžia tešmenį – ir vis neprižinda* Gs, kuris duodamas prie reikšmės „daužyti“. Beje, ši reikšmė iliustruojama tik dviem pavyzdžiais: minėtuojų, kuris netiksliai suprastas, ir dar vienu: *Teip grūda duris vaikai* Vrn.

Nustatę pagrindinę formą *čiułčienė*, lengvai galime paaiškinti ir gretimę formą *čilčienė*. *Čiułčienė*: *čilčienė* = *čiułbėti* Prng, Plš: *čilbėti* Švnč, Klt, Krd, Mlt, Ds, Grv; *čiułbutė*: *čilbutė* Rš; *čiułvuoti*: *čilvuoti* Tvr, Ml; *čiułpti*: *čilpti* Jnšk; *čiułpinti*: *čipinti* Ds, Jnšk; *čiułnoti*: *čipnoti* Slnt; *čiułpryna*: *čipryna* Jž, Smal, Klov, Skp. Matome, kad *i* vietoj literatūrinės kalbos *iu* pasitaiko ir iš tų vietų (Tvr, Rš, Švnč), kuriose vartojama forma *čilčienė*. Žinoma, visiško (ir visų žodžių) ploto sutapimo negalima tikėtis, nes *iu*: *i* nėra dėsniš, bet tendencija. Galima dar pridurti, kad net iš tų pačių vietų — Dkšt, Dglš, Lkm, Ml, Švnč — yra abu mūsų nagrinėjamo žodžio variantai.

Kad *čilčienė* yra fonetinis *čiułčienės* variantas, o ne atvirkščiai, rodo dar ir tai, kad lietuvių kalboje nėra šaknies *čil-* žodžių, reiškiančių grūdimą, trynimą, kurių nebūtų galima susieti su tapačiais arba semantiškai artimais šaknies *čiuł-* žodžiais, vadinasi, jie yra šios šaknies variantai. Pvz.: *čilčiodkas* 1. „kas susivėlęs; vatulas“: *Susivėlė į čilčiodkus pakulos* Yl. 2. „toks arklių susirgimas; čiułškis“: *Neduokit arkliams miežinių pelų, arkliai įgaus čilčiodką* Grg, plg. *čiułčiodkas* || *čiułčėkas*: 1. *Et, netikus tu verpėja: visas vilnas išvarei čiułčėkais* Slk. 2. *Iš miežinių pelų ėdimo arkliui metasi čiułčiodkai dantyse* End; *čilkšnóti* „kramtyti sunkiai įkandamą daiktą“, plg. *čiułkšnóti* „čiulpsėti“; *čilškinti* „piauti neaštriu daiktu; trinti, dilinti“, plg. *čiułškis* 1. „žindukas“, 2. „toks arklių susirgimas“; *čilinti* „trinti, zulinti, šipinti; galąsti“: *Mergelė nučilino geležtėlę virvelę ir atpalaidavo ožiukėlį* Rš, plg. *čiułinti* 1. „čiulpčioti, žadinti vaiką (lūpomis traukiant orą į burną)“: *Mama vaiką čiułina* Žb, 2. „trinti, šveisti, švarinti, dailinti“: *Tavo kostiumas jau gerai nučiulintas* (= nunešiotas, nutrintas) Žb. Nors prieš šventes apsičiulintų — gyvena kaip kiaulė migy Vj.

Taigi, ši analizė rodo, kad visiškai patikimai pagrindine forma galima atstatyti *čiułčienė*, įjungiant ją į platesnę giminių žodžių (*čiułkė, čiułkinys, čiułčis, čiułčinys, ...*) grupę. Dėl priesagos *-ienė* reikia pasakyti, kad ji vartojama pramaišiu su *-ienis*, pvz., Tvr, Ml, Dglš pasitaiko abi. Pirmenybė teikiama priesagai *-ienė*, nes ji populiariesnė literatūrinėje kalboje. Formos *čiułčiēlius, činčiēlius, činčiēlis* yra fonetiniai perdirbiniai iš šaknies *čiuł-* formų⁶, plg. *čiułkė*: *čiułkė, čiułkinys*: *čiułkinys, čiułkù*: *čiułku, čiułkti*: *čiułkti* ir kt., tik dėl disimiliacijos ir priesagoje įvyksta kaita — *n* : *l*. Jos irgi yra vartojamos pramaišiu, pvz.: Dglš — *čilčienis* ir *činčiēlis*, Prng — *čiułčienis* ir *čiułčiēlius*, Dkšt — *čiułčienė* ir *činčiēlius*.

Visus žodžio *čiułčienė* variantus galėtume sujungti nuorodomis į tokią leksikografinę grandinę: *čilčienis* žr. *čilčienė* žr. *čiułčienė*; *činčiēlis* žr. *činčiēlius* žr. *čiułčiēlius* žr. *čiułčienė*; *čiułčienis* žr. *čiułčienė*; taip pat — *čiułčis* žr. *čiułčinys* žr. *čiułčienė*. Be to, *čiułčienė* dar galėtų būti susieta su artimesniais sinonimais: *čiułkinys, čiułkynė, čiułkė, čiułkis*.

Panašiai, remdamiesi etimologiniu žodžių susiejimu, galėtume paaiškinti ir daugiau konkrečių kalbos faktų. „Lietuvių kalbos žodyno“ II tome yra du žodžiai: *čiunkučiai* „maži mašalėliai (uodai, muselės)“ Š ir *čiunkūtis* „uodas, mašalas“ Tvr. Be abejo, dzūkų tarmėje šie žodžiai yra vienodai tariaimi, bet nevienodai atstatyti. Literatūrinės kalbos forma turėtų būti *čiunkūtis*, plg. *čiułkinas* „smulkus vabzdelis, mašalas“ Sv, plg. dar *čiułkinį* (*čiunkinį*) *grūsti*.

⁶ Plačiau dėl *l* : *n* kaitos žr. Jan Otrębski, Gramatyka języka litewskiego, I, Warszawa, 1958, p. 332.

Žodį *cilpinti* „plonai verpti“: *Cilpina siūlą kai gyslelę* Vlk, *išcilpinti* Rod galima būtų susieti su *čiūlpinti* „labai taupyti“: *Čiulpinau visą žiemą, vargiai užteko* Pnd. Šiaip taip išsičiulpinom su pašaru An. Tokiu būdu žodis *cilpinti* ~ *čilpinti* neliktų vienišas šaknies *cil-p-* atstovas, bet būtų įjungtas į platesnę giminiškų žodžių grupę. Panašią, kaip ir *čiūlpinti*, reikšmę turi žodis *čiūlkinti*, plg.: *Moterys viralą baltindamos čiulkina* (= plonai pila, gailėdamos pieno), *o vyrai žūtina* (= storai pieną pila) Vlk (J. Balč). Šiuo žodžiu galima paaiškinti abejotiną žodį *čilkinti*, kuris pateikėjo aiškinamas „verpti“, o „Lietuvių kalbos žodyno“ II tome – „su garsu verpti“ (matyt, siejama su interj. *čili(n)*). Semantinis žodžių *čiūlkinti* : *čilkinti* santykis yra toks pat, kaip ir žodžių *čiūlpinti* : *čilpinti*.

К ВОПРОСУ О ТРАСПОНИРОВАНИИ НЕКОТОРЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ДИАЛЕКТИЗМОВ В ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК

Й. КЛИМАВИЧЮС

Резюме

При транспонировании лексических диалектизмов в литературный язык подчас возникают значительные затруднения. Применение фонетических законов диалекта недостаточно: оно может дать двоякие или тройные формы. В таких случаях помогает использование данных о географии слова и этимологическое связывание диалектной формы с другими словами литературного языка и других диалектов. Такой анализ в данной статье иллюстрируется одним довольно ярким примером.

В диалекте восточных дзуков употребляется название блюда – толченой картофельной каши, толокна, которое встречается в вариантах: *ciulciēnė, ciulciēnis, cilciēnė, cilciēnis, ciuncičėlius, cincičėlius, cincičėlis*. В академическом „Словаре литовского языка“ транспонированы тройные формы: *cilciēnė, čiulčiēnė* и *tiltiēnis*. Нами доказывается, что правильным остается лишь второй вариант – *čiulčiēnė* (дзукский *c~č*). Во-первых, вовсе невозможен третий вариант (*c~t*), так как эти формы встречаются и на той территории восточных дзуков, где нет *c < t* (только *c < č*). Во-вторых, эти формы можно вполне достоверно этимологически связывать с другими словами литературного языка и других говоров, тождественными или близкими по семантике: *čiulkinys, čiulkis, čiulkė, čiulkti*... Формы *čilčiēnė* и *ciuncičėlius* являются фонетическими преобразованиями.

В статье коротко еще упоминается о транспонировании дзукских слов *ciunkučiai* и *cilpinti*.